

Schriftgeheimen

Opstellen over schrift en schriftcultuur

Onder redactie van Marjolein Hogenbirk & Lisa Kuitert

Met medewerking van Paul Dijstelberge & Jessica Witte

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van Isa de la Fontaine Verwey, Leerstoelgroep Boekwetenschap en handschriftenkunde van de Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties UvA, Stichting Boek & Geest.

Afbeelding omslag: Martinellum van de Domkerk, ca. 1400. Utrecht, Universiteitsbibliotheek. Hs. 125, fol. 81v en kadel op fol. 56v.

Ontwerp omslag: Sander Pinkse boekproducties
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 515 5
e-ISBN 978 90 4853 618 4
DOI 10.5117/9789462985155
NUR 615

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Woord vooraf 9

Boek en Schrift

Marginalia in de registers van de graven van Holland (1299-1345) 13
Administratieve gebruikssporen gedurende de eeuwen
Jan W.J. Burgers

Vier in de Republiek verleende privileges voor gegraveerde kalligrafie in boekvorm – 1585, 1588, 1605 en 1616 31
Ton Croiset van Uchelen

Buchelius' schrijfhanden 55
Gisela Gerritsen-Geywitz

Typografisch spelen? 65
Titelbladen in de zestiende eeuw
Frans A. Janssen

Kadellen 79
Bart Jaski

'Wanen Waleweine sine starcheit quam' 94
Over een kanttekening in *Arturs doet*
Marjolein Hogenbirk

De triomf van de paleografische anomalie 106
Klerken als kopiisten van Middel nederlandse literatuur
Erik Kwakkel

Grafologie van de schrijfmachine 122
Ook een soort handschriftenkunde
Lisa Kuitert

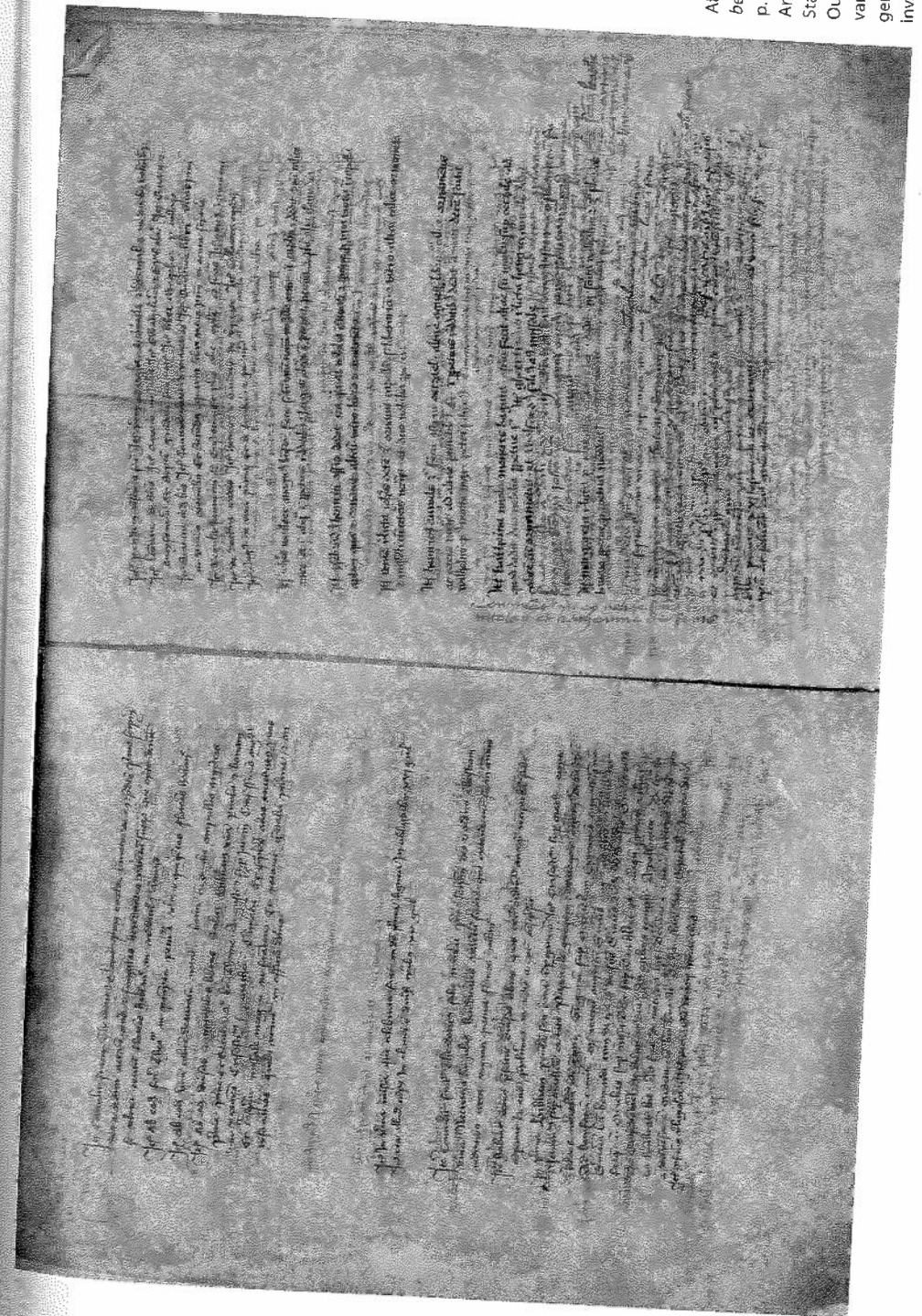
Middeleeuwse metadata

Boeken van de Amsterdamse kartuizers

Ed van der Vlist

Een bibliotheek laat zich kennen door haar boeken en door metadata. Dat geldt niet alleen voor moderne, maar ook voor middeleeuwse bibliotheken. Met de overlevering van boeken uit de middeleeuwen is het treurig gesteld: vrijwel alles is immers verloren gegaan.¹ Bovendien is van de meeste wél bewaarde middeleeuwse boeken niet bekend waar zij zijn gemaakt of waar zij werden bewaard. Wat min of meer toevallig bewaard is gebleven en bij uitzondering kan worden gelocaliseerd, is niet noodzakelijk kenmerkend voor wat ooit ergens op de plank heeft gestaan. Dit probleem van de representativiteit van het overgeleverde materiaal kan enigszins worden ondervangen door metadata, in casu gegevens óver boeken in plaats van de boeken zelf. Middeleeuwse boekenlijsten, catalogi, inventarissen, schenkingen, testamenten en andere vermeldingen van (handgeschreven) boeken verstrekken informatie over wat er allemaal is geweest.

Onlangs somde Jos Biemans op wat er aan boeken van het Amsterdamse kartuizerklooster Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven bewaard is gebleven: een zevendelige handgeschreven koorbijbel, drie handschriften, drie drukken, en een band met nog eens vier drukken.² Op de tastbare overblijfselen van deze kartuizerbibliotheek kom ik verderop in deze bijdrage uitvoeriger terug. Gegevens over boeken van de Amsterdamse kartuizers zijn in het begin van de vorige eeuw met weinig of geen context gepubliceerd door Meinsma.³ Hij presenteerde een lijst van 67 genummerde titels, ontleend aan de eerste folia van een archiefstuk uit het klooster, het zogenaamde *Liber benefactorum*, dat is aangelegd in 1412 en bijgehouden tot 1571 (zie afbeelding 1).⁴ Enkele titels waren een halve eeuw eerder al terloops meegedeeld door Scheltema, die soms ook iets had gevonden dat aan het oog van Meinsma zou ontsnappen.⁵ Ook nadien is het 'weldoenersboek' vertrekpunt geweest voor boekhistorisch onderzoek, maar dat is niet volledig, niet helemaal correct, en – erger nog – niet gepubliceerd.⁶ Het doel van deze bijdrage is om de gegevens over boeken (bezit) met betrekking tot het Amsterdamse kartuizerklooster opnieuw bijeen te brengen en om de schamele resten van de bibliotheek te inventariseren.

Afb. 1: *Liber benefactorum*, p. 2-3. Amsterdam, Stadsarchief, Oud-archief van het Burgerweeshuis, inv.nr. 566.

Het klooster en de eerste boekenschenkers

De stichting van een kartuizerklooster bij Amsterdam is terug te voeren tot een initiatief van de graaf van Holland, hertog Albrecht van Beieren. In september 1392 vaardigde deze landsheer een oorkonde uit waarin hij zijn verlangen kenbaar maakte om te komen tot een dergelijke stichting en waarmee hij daarvoor de financiële middelen ter beschikking stelde.⁷ In de loop van het volgende jaar kreeg de feitelijke oprichting van het klooster haar beslag. Er werd grond verworven en er werd druk gebouwd. Nog vóór de toetreding van de eerste monniken kreeg het klooster zijn eerste, onmisbare boeken. Door toedoen van een stadgenoot ontving het een grote vierdelige bijbel en een *collectarium* – een boek met gebeden – voor gebruik in de kerk.⁸ De schenker, heer Boudewijn, was een geboren Amsterdammer en prior van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg van 1382/3 tot aan zijn dood in oktober 1393.⁹ In mei of juni van laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot lid van een commissie die moest vaststellen of een Amsterdams kartuizerklooster een haalbare kaart was. In deze hoedanigheid fungeerde hij als verbindingsman tussen zijn stadgenoten en de leiding van de kartuizerorde.¹⁰ Het zal in de tussenliggende periode zijn geweest dat Boudewijn van Amsterdam zorgde voor de eerste boeken van de kartuis aan het IJ.

Een paar maanden later meldden zich de eerste monniken in het klooster. In februari 1394 legden twee Amsterdamse priesters hun kloostergeloften af. Zij gaven daarbij al hun goederen aan het kartuizerklooster.¹¹ Zo bracht Dirk Sloyer, die zou worden herdacht als de eerste oprichter en drijvende kracht achter het huis, enkele boeken met zich mee. Eenvoudig te identificeren zijn een bijbeltje en werken van Thomas van Aquino, Augustinus van Hippo, Johannes Chrysostomus en Johannes Climacus. Daarnaast maakte Sloyer zich verdienstelijk als kopiist. Hij schreef een missaal op perkament, en annoteerde verschillende gradualen en antifonalen die bij het koorgebed werden gebruikt.¹²

De puissant rijke Dirk Sloyer was 'een man met capaciteiten, connecties en cash', een 'ongeleid religieus projectiel' met een dikke beurs, een dunne bibliotheek en slechts één doel voor ogen: bijdragen aan de stichting van een klooster.¹³ Al enkele jaren voor zijn intrede bij de kartuizers ijverde hij voor de stichting van een ander klooster in Amsterdam. Sloyer maakte in 1401 carrière als prior van Nieuwlicht bij Utrecht, maar lang was hem toen niet meer gegund. Hij stierf op 1 april 1404, op reis in Basel.¹⁴

De andere priester die in 1394 werd geprofest, was Dirk Klaas Godevaartsz.z., Sloyers onafscheidelijke metgezel (*comes individuus*) bij

de kloosterstichting.¹⁵ Ook deze Dirk verrijkte zijn nieuwe onderkomen met een klein perkamenten bijbeltje en daarnaast met boeken van Johannes Chrysostomos en kerkvader Hieronymus, verscheidene werken van Gregorius de Grote, Augustinus en Bernardus van Clairvaux, en ten slotte – later aan de lijst toegevoegd – boeken van David van Augsburg en Richard van Saint-Victor.¹⁶

Item contulit frater Theodericus filius Nycolai [...]:
 Item habuit domus prefata diversos libros quos extra ordinem antequam recipiebatur, sibi comparavit et etiam quamplurimos in ordine et extra conscripsit.
 In primis bibliam parvulam satis bonam in pergameno.
 Item Crisostimum super Matheum ex parte.
 Jeronimum super Matheum ex toto.
 Pastorale Gregorii.
 Dyalogorum Gregorii.
 Decem et septem libros moralium beati Gregorii.
 Gregorium super Esehielem.
 Sermones Augustini in monte.
 Ad Bonifatium comitem.
 Meditationes Augustini.
 Sermones Augustini ad fratres in heremo, ter.
 Sermones beati Bernardi tam de tempore quam de sanctis.
 Sermones eiusdem de diversis.
 Sermones eiusdem frequencium.¹⁷
 Omelias super 'Missus est' et super 'Qui habitat' et Colloquium Symonis et Jhesu.
 De consideracione.
 De diligendo Deum.
 Ad milites templi.
 Appollogetic[um].
 De gradibus humilitatis, bis.
 Ad fratres de Monte Dei, bis.
 De gracia et libero arbitrio.
 De precepto et dispensacione.
 Meditationes beati Bernardi.
 De honestate vite.
 Speculum Bernardi.
 Item profectus religiosorum.
 Item Richardum de XII patriarchis.

De lijst vervolgt met boeken waaraan Dirk Klaasz. als kopiist heeft bijgedragen. Daaronder bevinden zich liturgische boeken, ordestatuten, kloosterregels en heiligenlevens, maar ook teksten van 'serieuze' auteurs als Hugo van Saint-Cher, Hendrik van Gent, Aegidius van Rome, en (pseudo-) Augustinus:¹⁸

- Item per eundem conscripti sunt:
 In primis omelie estivales et hyemales in duobus voluminibus.
 Item lectionare de beatis.
 Item quatuor missalia.
 Item ewangeliare et epistolare.
 Item quatuor antyfonaria et septem gradalia sine notis.
 Item liber ewangeliorum pro colloquio.
 Item statuta ordinis, bis.
 Item cantica, quater, et ymnarios.
 Item quatuor libri vitas patrum in duobus voluminibus et secundus et quartus libri vitas patrum in acuta scriptura.¹⁹
 Item regula Jeronimi ad Eustacium et plures alie opusculi ad scientias.²⁰
 Item obitus Jeronimi.
 Item de doctrina cordis.
 Item Henricus de Gandavo de virginitate.
 Item collaciones Egidii.
 Item Augustinus de vita christiana et de symbolo et pater noster.

Opmerkelijk zijn de delen *Vitas patrum* 'in acuta scriptura', geschreven in scherp, hoekig of puntig schrift. Dirk Klaasz. beheerste als kopiist kennelijk verschillende schrifttypen. Hij bleef bijna dertig jaar in het klooster en stierf op 24 mei 1432.²¹

Boeken uit alle hoeken

De beide Dirken waren de eersten van een lange rij bewoners van het kartuizerklooster die boeken hebben afgestaan aan of hebben gekopieerd voor hun klooster. In de meeste gevallen is over hun geschenken of producten niet veel bekend; het *Liber benefactorum* vermeldt dan slechts dat de betreffende persoon 'boeken' heeft geschonken of geschreven. Zo weten we van heer Melis Allijnsz. Moyart (†1433), die in 1400 intrad, slechts dat hij een paar boeken schonk en dat hij schrijfwerk voor het huis verrichtte, maar wat hij precies schonk en schreef, blijft duister.²² Hetzelfde geldt voor de

vele boeken die heer Hillebrand Maartensz. uit Sloterdam (†1441), cureit van Rietwijk, om niet maakte,²³ de vele boeken die broeder Wouter Jansz. (†1463) schreef,²⁴ en de boeken die broeder Allert Woutersz. van Alkmaar (†1519) in 1516 schonk.²⁵

Soms weten we iets meer. Zo bezorgde heer Albrecht Willemsz. (†1446) de kloosterkerk een missaal;²⁶ de boeken die het klooster kreeg van broeder Pilgrim Jacobsz. (†1455), waren van juridische aard;²⁷ en broeder Jacob Klaasz. Dammis (†1459) schreef veel boeken, waaronder een complete Ubertino da Casale.²⁸ Over de boeken van broeder Jan Beduunre (†1454), die in 1434 intrad, zijn we iets beter geïnformeerd. Daaronder bevonden zich commentaren van Nicolaas van Lyra; bovendien schreef ook deze monnik veel boeken, waaronder ongeveer de helft van Cassiodorus' *Historia ecclesiastica tripartita*.²⁹ Aardig om te vernemen is verder dat broeder Jan Jansz. Ketelaar (†1484) bij zijn professie in 1471 een schrijfstoel meebracht.³⁰

Niet iedere kloosterbewoner is een monnik. De priester Willem Jacobsz. de Engelse (†1401) schonk zijn goederen aan het klooster en werd erin opgenomen zonder dat hij de volledige kloostergeloften had afgelegd.³¹ Zo iemand wordt een donaat genoemd. Heer Willem nam al zijn boeken mee naar het klooster, waaronder heiligenlevens en een *Summa* van Raymundus de Peñaforte met commentaar.³² Een andere donaat was heer Klaas Pont. Hij droeg in 1407 al zijn goederen over aan de kartuizers.³³ Naast twee huizen schonk hij hun ook boeken, waaronder Augustinus' *Confessiones* en exegetische werken van Jean d'Abbeville.³⁴

Op een andere manier nauw verbonden aan het klooster is de gastinwoner of 'hospes'. Een van hen was de Haagse kanunnik Jan van Scherpenes. Tussen 1392 en 1412 ontvingen de Amsterdammers talrijke aalmoezen van hem. Van Scherpenes gaf onder meer een juridisch werk, een bijbel, en het *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin.³⁵ Ook schonk hij twee boeken aan het kartuizerklooster Nieuwlicht.³⁶ Tijdens een verblijf in 1476 kopieerde de prior van Oostbroek het traktaat *De sapientia* van Nicolaas van Cusa naar een Amsterdams voorbeeld.³⁷ Een andere hospes, de Leuvense kartuizermonnik Dirk Jansz. Vustinc van Utrecht, staat te boek als 'een voortreffelijk schoonschrijver' – totdat hij in 1539 Amsterdam en het kloosterleven ontvluchtte om met een vrouw te gaan samenwonen.³⁸

Aan de periferie van het klooster vinden we de 'prebendarii' of proveniers, niet-clerici die zich inkochten om zich te verzekeren van een onbekommerde oude dag. Johannes Wachter († ca. 1447) was zo'n provenier. Hij liet een nieuw missaal schrijven.³⁹

Van sommigen is de relatie tot het klooster lastiger vast te stellen. Een heer Johannes Clarensis schonk een opmerkelijke band met het *Breviloquium*

van Bonaventura en commentaren van Nicolaas van Lyra.⁴⁰ Mogelijk is hij identiek met Jan Herman Clarenz., een priester in de Oude Kerk die in 1416 optrad als getuige van een testament.⁴¹ Ook heer Jacob, die in hetzelfde jaar in het klooster werd begraven, zal wel een geestelijke zijn geweest. Hij gaf het klooster zijn brevier in bewaring, voor het geval zijn neef ooit priester zou worden.⁴² In 1413 ontving het klooster juridische werken van de priesters Willem Oudschut en Jan Moenez.⁴³

Nog verder weg van het kloosterleven staan de leken. Ook buitenstaanders schonken al vroeg boeken aan het klooster. Zoals Hillegond Hendriksdr., de echtgenote van Jacob Ijsbrandsz., die in 1400 bij testament onder meer haar missaal of de geldswaarde daarvan aan het kartuizerklooster vermaakte.⁴⁴ Deze welgestelde burgeres liet haar testament opstellen door notaris Klaas Hoesch, en aan hem heeft de kartuizerbibliotheek zeer veel te danken. Op een onbekend tijdstip in het begin van de vijftiende eeuw schonk Hoesch de kartuizers 'een grote menigte boeken' van maar liefst ongeveer honderd delen.⁴⁵ Spijtig genoeg zijn er geen titels van Klaas' boeken bekend. Zijn eigen testament uit 1434, toen hij inmiddels als priester en vicaris was verbonden aan de Pieterskerk in Utrecht, vermeldt geen enkel boek.⁴⁶

Een andere belangrijke lekenweldoener uit de beginjaren van het klooster is de schepen Hilbrand Braseman Jacobsz., die op allerlei manieren toonde dat hij een goede vriend van het huis was, onder meer door de schenking van een beter missaal dan er op dat moment beschikbaar was.⁴⁷ Hendrik Andriesz. schonk geld en een psalter voor in het koor;⁴⁸ Ludna Meinert de Witte schonk een *Summa* van de kanonist Bernardus van Pavia;⁴⁹ en meester Jan Vink, een groot vriend van het huis, vermaakte in 1418 al zijn boeken.⁵⁰

In het tweede kwart van de vijftiende eeuw gaf Ijsbrand Hendriksz. Ofhuys geld om een kapel uit te rusten met onder meer een boek; Wive, de weduwe van Jan Oetenz., deed iets soortgelijks met een misboek; Hendrik Auwelsz., vermeld als schepen in 1429-1430, schonk een boek aan een altaar, en diens zoon Wolfert/Olfert gaf later opnieuw een missaal.⁵¹ Het klooster ontving verder in 1434 een psalter en het jaar daarop een geldbedrag voor boeken.⁵²

De meest illustere lekenschenker is ongetwijfeld de hertog van Bourgondië. Maar deze vorst bracht geen boek, hij nam er een: Filips de Goede bezocht het convent op 10 augustus 1426 en gaf toen geld aan het klooster én aan een van de monniken, heer Dirk Mingelen (†1441), omdat deze hem een klein boekje had geleverd.⁵³ Overigens behoorde de landsheer al langer tot de clientèle van het klooster. In 1415, ten tijde van graaf Willem VI, ontvingen 'den bruederkens tAemstelredamme' geld voor het schrijven én

verluchten 'van een groot nye calendier', een perkamenten kalender, die op een bord gelijmd hing in de grafelijke kanselarij.⁵⁴

Bewaard gebleven boeken en fragmenten

Dankzij de talrijke boekenschenken bezat het kartuizerklooster aan de vooravond van de Reformatie de rijkste bibliotheek van Amsterdam. Van die rijkdom is bijna niets bewaard gebleven; vrijwel alles is tussen 1566 en 1573 verloren geraakt. Drie eenvoudige papieren boekjes uit ca. 1470-1480 ontsnapten aan plundersaars en pyromanen doordat een lekenbroeder ze op zijn vlucht meenam naar de kartuize Tüchelhausen in Beieren.⁵⁵ Zij bevatten geestelijke traktaten, exempelen en hagiografisch strooigoed, alles in de volkstaal en met contemporaine Amsterdamse bezittersaantekeningen.⁵⁶ De oorspronkelijk vierdelige verluchte Latijnse koorbijbel uit 1475-1485, waarvan wordt vermoed dat die oorspronkelijk het kartuizerklooster toebehoorde,⁵⁷ blijft hier buiten beschouwing; er staat geen bezittersmerk in en de toeschrijving is gecompliceerd. Biemans gaat daar ongetwijfeld meer over melden in zijn aanstaande geschiedenis van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek. Maar een ander Latijns handschrift voegen wij graag nu alvast aan het lijstje toe: een *breviarium* uit de vroege veertiende eeuw, met op het voorplat in zestiende-eeuws schrift de aantekening 'Ad usum fratris Cornelii Claessen carthusiani prope Amsterdamum' (zie afbeelding 2).⁵⁸ De broeder die dit brevier gebruikte, Cornelius Nicolai minor (†1605), deed in 1556 professie; het klooster ontving veel goede boeken van hem.⁵⁹

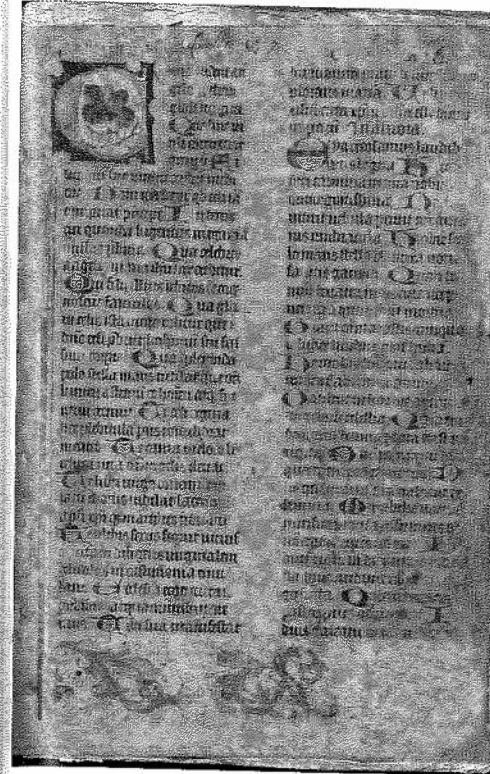
Bernard de Bont beweerde dat hij van de Amsterdamse kartuizers een handschrift en een incunabel kende, die hij had aangetroffen in oude veilingcatalogi.⁶⁰ Scholtens nam deze gegevens over, evenwel zonder de catalogi erop na te slaan.⁶¹ Beide onderzoekers wisten niet te achterhalen waar deze boeken zijn gebleven.

Het 'handschrift', een *Ortus sanitatis*, staat vermeld in de catalogus van Isaac Lelong uit 1744, evenwel niet onder de 'libri manuscripti', maar tussen de gedrukte boeken.⁶² Het gaat inderdaad om drukwerk; ik vond het Amsterdamse exemplaar terug in een Amerikaanse bibliotheek (zie afbeelding 3).⁶³ Het is te herkennen aan de bezittersaantekening op de titelpagina.

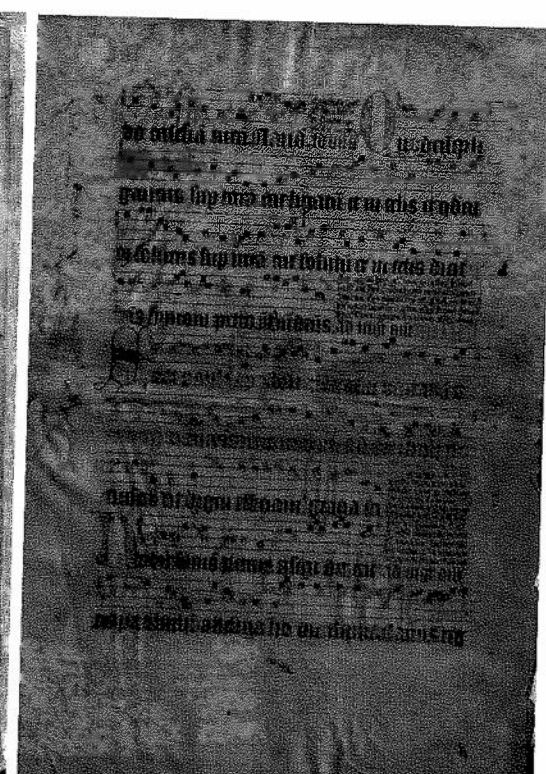
De incunabel die De Bont signaleerde, meer exact een Mariapsalter verenigd met Jordanus' *Meditationes*, werd in 1828 ter veiling gebracht door Jacobus Koning en toen voor fl. 13,25 gekocht door de Amsterdamse predikant Dirk Cornelis van Voorst.⁶⁴ Deze convoluut berust thans in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, evenals een *Gemma vocabulorum* uit

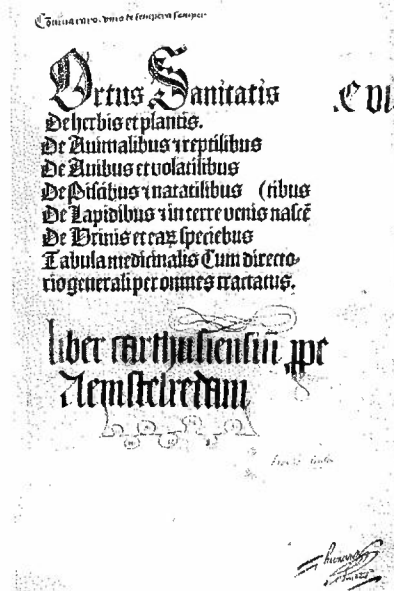
Afb. 2: Breviarium. Toulouse, Bibliothèque Municipale, 68.

Afb. 4: Amsterdam, Stadsarchief, Oud-archief van het Burgerweeshuis, inv.nr. 358.

Afb. 5: Amsterdam, Stadsarchief, Oud-archief van het Burgerweeshuis, inv.nr. 359.

Afb. 3: *Ortus sanitatis*. Washington, DC, Dibner Library, R579 .H82 1497 quarto.

1494.⁶⁵ In de Große Kirche in Emden ligt een convoluit van vier incunabelen, afkomstig uit een schenking door prior Lambertus Fekerdey (†1534).⁶⁶ Ook Londen heeft een incunabel uit Amsterdam.⁶⁷ Spoorloos blijft voornamelijk de Baselse postincunabel uit 1510, *Statuta et privilegia ordinis Carthusiensis*, die Scheltema halverwege de negentiende eeuw in handen heeft gehad.⁶⁸

Tot slot dienen enkele maculaturen te worden genoemd. In Chicago liggen bladen perkament uit een tiende-eeuwse codex (met tekst van de negende-eeuwer Haimo van Auxerre, *Commentarium in epistolam ad Galatas*) die getuige de aantekeningen erop in de zestiende eeuw hebben gediend als omslag van een boek dat aan de kartuizers heeft toebehoord, denkbaar een postincunabel met de *Navicula sive speculum fatuorum*

van Johann Geiler von Kaisersberg.⁶⁹ Thuis bleven de bladen die om twee registers in het archief van het Amsterdamse Burgerweeshuis 1579 zijn geslagen (zie afbeeldingen 4 en 5).⁷⁰ Deze vellen perkament komen uit liturgische handschriften uit de vijftiende eeuw, waarschijnlijk afkomstig van de kartuizers. Het archief van het kartuizerklooster is na de opheffing in 1578 immers toegewezen aan het Burgerweeshuis. In de toekomst zullen ongetwijfeld 'nieuwe' metadata opduiken.

Noten

1. Overgaauw 1999, p. 38, nt. 2 schat dat minder dan vijf procent van de handschriften uit laat-middeleeuwse particuliere en institutionele bibliotheken in de Nederlanden bewaard is gebleven. Uitvoerig over deze materie: Buringh 2011.
2. Biemans 2016b, p. 18.
3. Meinsma 1903, p. 249-251.

4. Amsterdam, Stadsarchief, Archief van het Burgerweeshuis: oud archief (367.A) [verder: Burgerweeshuis], inv.nr. 566: *Liber benefactorum* [verder: *LB*]. Voor een codicologische en historische analyse: De Melker 1989. De bladen van het register zijn gepagineerd 1-55 en gefolieerd 56-93.
5. Scheltema 1856, p. 25-26 en in de bijlagen, p. (36-53) 36-41, 49, 51-53.
6. Scholtens 1937, p. 25-31; Roose 1980.
7. Bessem 1997, nr. 60 (27 september 1392). Over de stichting van het klooster: De Melker 2002, p. 101-109; Gaens 2008, p. 85-91.
8. *LB*, fol. 81r: 'Item per procurationem domini Baldewini nati de Amsterdam, prioris extunc in Domo Hollandie ordinis nostri, et consensum primum totius conventus, unam bibliam magnam in quatuor voluminibus. Item ab eisdem collectarium, quo utimur in ecclesia.'
9. Sanders 1990, p. 139, 192, 210.
10. De Melker 2002, p. 102-103, 107.
11. Bessem 1997, nrs. 81-82 (21 februari 1394).
12. *LB*, p. 2: 'Item contulit frater Theodericus Sloyer, primus erector et motor domus predictae [...]. Item ab eodem diversos et notabiles libros, scilicet bibliam unam parvulam et bonam, primam prime et secundam 2e beati Thome, Augustinum super Johannem, confessiones Augustini in pergamento, Crisostimum super Matheum, Climacum et quamplures alios tractatus parvos. Et conscripsit missale integrum in franceno. Et notavit gradalia plurima et antyfonarios quibus utimur in officio divino.' Zie ook Van der Laan 1975, nr. 661, nt. 1.
13. De Melker 2002, p. 105, 121 (ook voor de kwalificaties).
14. Voor zijn sterfjaar: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 7043, *Collectaneum*, fol. 34r; Gumbert 1974, p. 54, nt. 102. Vgl. *LB*, fol. 82r.
15. Vgl. De Melker 2002, p. 105.
16. *LB*, p. 2. Zie ook Van der Laan 1975, nr. 660, nt. 1.
17. Meinsma 1903, p. 250 (nr. 20), plaatst hierbij een vraagteken. Volgens Roose 1980, p. 7 (nr. 18), is het laatste woord mogelijk verkeerd gelezen door de kopiist, en moet hier 'sequentium' worden begrepen.
18. *LB*, p. 3.
19. Meinsma 1903, p. 250 (nr. 43), geeft de post onvolledig weer: 'Item quatuor libri vitas patrum in acuta scriptura' – een duidelijk voorbeeld van *eyejump*.
20. Zo ook Meinsma 1903, p. 250 (nr. 44): 'sciencias (?)'; Roose 1980, p. 11 (nr. 48) suggereert een leesfout door de kopiist voor 'ferias'.
21. *LB*, fol. 82r.
22. *LB*, p. 4: 'Item dominus Amelius filius prescripti Alini [Moyart] dedit primo seipsum Deo et ordini, et postea omnia bona sua temporalia, [...] et libros quosdam, et validus fuit domui in notando libros, et conscripsit etiam quosdam libellos'; ibidem, fol. 83r: '[...] dominus Amelius filius Alini Moyart, qui satis utilis fuit domui in notando libros ac scribendo.' Hij stierf op 17 januari 1433.

23. *LB*, fol. 83r: '[...] dominus Hilbrandus filius Martini, natus de Sloterdam, curatus in Rietwijk, per cuius professionem et donationem domus recepit [...]. Hic etiam conscripsit et compilavit pro Deo plurima' (Roose 1980, p. 14, leest de laatste woorden als 'pro domo pluralia'). Hij stierf op 18 april 1441.
24. *LB*, fol. 84v: '[...] frater Walterus Johannis, monachus sacerdos de Amsterdam, [...] scripsit multos libros [...].' Hij stierf op 14 maart 1463.
25. *LB*, fol. 90r: '[...] frater Allardus Wouteri de Alcmaria natus, monachus professus et clericus domus huius. Ego frater Allaerdus Wouteri de Alcmaria [...] do conventui libros meos [...].' Hij stierf op 18 juli 1519.
26. *LB*, fol. 83v: '[...] dominus Albertus filius Wilhelmi [...] Item plura alia ordinavit fieri pro utilitate domus et comodo, utputa missale pro ecclesia [...].' Hij stierf op 17 februari 1446.
27. *LB*, fol. 85v: '[...] frater Pilgrinus Jacobi, monachus sacerdos de Aemsterdam, per cuius professionem recepit domus [...] et aliquos libros in iure, quos retinebunt ad vitam magister Walterus filius Jacobi minoris et magister Heymannus filius Jacobi Ruuschenis.' Hij stierf op 22 oktober 1455.
28. *LB*, fol. 85r: '[...] frater Jacobus Nicolai Dammis, monachus sacerdos de Amsterdam, [...] multos libros scripsit, Hubertinum per totum.' Hij stierf op 9 juni 1459.
29. *LB*, fol. 84v: '[...] frater Johannes Beduunre, monachus sacerdos de Amsterdam, [...] multos dedit domui, scilicet Liram super Genesim et Exodum, tractatum de contractibus, postillas abbatis et ceteros plures libros, ac multos scripsit in ordine circa medietatem historie tripartite et alios multos.' Hij stierf op 13 december 1454.
30. *LB*, fol. 86v: '[...] frater Johannes Johannis, monachus professus de Amstredam. Ego frater Johannes Johannis Ketelaer protestor manu propria ante professionem meam dedidisse domui [...] sedem scriptoream stando.' Hij stierf op 14 maart; volgens Scholtens 1953, p. 191, in 1484.
31. Zijn testament: Bessem 1997, nr. 106 (1 augustus 1397); vgl. ibidem, nr. 112 (27 maart 1398). Hij was op 4 september 1401 niet meer in leven (ibidem, nr. 141). Vgl. Scholtens 1949, p. 380-381, nt. 4; Scholtens 1953, p. 182; De Melker 1995, p. 127, nt. 2.
32. *LB*, p. 4: 'Item dominus Wilhelmus de Engelsche se ipsum Deo et ordini in donatum obtulit. Et de bonis temporalibus largissimas elemosinas dedit [...] et alia diversa, scilicet libros passionale sive auream legendam, collectarium super psalterium, Raymundum cum apparatu, duo breviaria. Et alios diversos libros, ut puta sermones, compendium theologie, etc.'
33. Bessem 1997, nr. 160 (26 november 1407).
34. *LB*, p. 7: 'Item dominus Nycolaus Pont, donatus noster, duas domos in civitate Amsterdamsis [...] Item diversos libros, confessionum Augustini, postillas abbatis de Villa super ewangelia et epistulas et diversos alios tractatus et libros, et alia plura.'
35. *LB*, p. 7: 'Item reverendus vir et dominus dominus Johannes de Scherpenes, hospes fratrum domus nostre liberalissimus, dedit [...] Item idem in libris.

- Primo textum decretorum et glosam Brixensis. Item bibliam unam, collectarium super psalterium, compendium theologicæ veritatis, de itineribus eternitatis, sermones quosdam.'
36. De Geer 1857, p. 136: 'Item dominus Johannes de Scarpenes, canonicus in Haga. Iste bonus honestus dominus fuit toti ordini nostro multum favorabilis et specialiter domui de Aemsterdam atque nostre. De quo nos habuimus [...] Item duos libros modici valoris [...]' Vgl. Gumbert 1974, p. 126; zie ook De Weijert-Gutman 2015, p. 168, 341, 426, 433.
37. Trier, Bibliothek des bischöflichen Priesterseminars, Ms. 109; fol. 1r: 'Exemplar huius tractatus exscriptum fuit Amsterdams apud carthusienses'; Marx 1912, p. 83-84. Vgl. Verschuere 1937, p. 450. Voor de kopiist, Nikolaus Clütz uit Saarbrücken: Becker 1996, p. 703-704.
38. Scholtens 1953, p. 197.
39. *LB*, p. 3: 'Item Johannes Wachter, magnus benefactor, fecit scribi unum novum missale [...]. Hij stierf omstreeks 1447 volgens Scholtens 1937, p. 29 nt. 3; vgl. Clark 1997, p. 166: 'Johannes dictus Wachter, prebendarius domus prope Amsterdam'.
40. *LB*, p. 8: 'Item dominus Johannes Clarensis volumen notabile in quo continebantur breviliquium Boneventure, Nycolaus de Lira super Apocalipsin et super Cantica Cantorum.'
41. De Melker 2002, p. 183.
42. *LB*, p. 41: 'Item de testamento domini Jacobi, nobiscum humati, unum breviarium seculare et diurnale, que filio patris sui conservabunt ad usum suum in casu quo presbiterium assumpsit.'
43. *LB*, p. 33: 'Item habuimus ex testamento predicti domini Wilhelmi Outscuut Decretum pulchrum bene glosatum et librum alium, scilicet tabulam illius Decreti, quorum valor se extendit ad XX coronas Francie et amplius. Item habuimus ex testamento domini Johanni Moenen z. Decretales in valore V vel VI nobilia.' Vgl. De Melker 1995, p. 116 nt. 34 (op p. 129). Voor hun priesterschap: De Melker 2002, p. 74 nt. 111, p. 96.
44. Bessem 1997, nr. 130 (10 augustus 1400): 'cum uno missali seu precio, quo comparari potest'; Hillegonds patroniem bij De Melker 1995, p. 107.
45. *LB*, p. 1: 'Item dominus Nycolaus Hoescsk dedit magnam copiam librorum circa centum volumina.'
46. Bessem 1997, nr. 315 (2 december 1434).
47. *LB*, p. 13: 'Item Hilbrand Braesman filius eiusdem Jacobi, intimus amicus domus ut diversimode exhibuit. [...] Item unum missale melius quam habemus in pergamento.' Hij wordt vermeld als schepen tussen 1401 en 1412; Bessem 1997, nrs. 141, 156-157, 182.
48. *LB*, p. 15: 'Item Henric Andrees s. XXX gul. et psalterium quo utimur in choro.'
49. *LB*, p. 18: 'Item Ludna Meynardi Witten [...] Item eadem summam iuris Bernardi prepositi Papiensis.' Zij was waarschijnlijk de weduwe of een dochter van Meinert de Witte Jansz., vermeld als schepen 1382-1385; Bessem 1997, nrs. 31, 40, 42-43.

50. *LB*, p. 42: 'Item magister Johannes Vinck, magnus amicus domus, dedit [...] Item omnes libros suos.' Ik denk dat hij te onderscheiden is van de gelijknamige priester, vermeld 1375-1392; Van der Laan 1975, nrs. 317, 335, 581.
51. *LB*, p. 3: 'Item Ysebrandus Heinrici Offis dedit [...] pro una vicaria in capellam apostolorum quam et ornavit, altari, vitro, libro et ornamento'; 'Item Wiven relicta Johannis Oeten z. ornavit capellam seu liberariam, et vitro, altari, calice, ornamento et missali cum ceteris necessariis, et duo nobilia perpetue dedit' (zij leefde nog in 1433; Bessem 1997, nrs. 307-308 (15 en 16 september 1433)); 'Item Henricus Auwels z. fecit construi oeczael, altare Agnetis, librum cum calice, ornamentis ac ceteris necessariis [...] ad altare pertinentibus [...]' (ibidem, nrs. 280, 285 enz.); 'Item Gheertrudis relicta Heinrici Auwels dedit calicem cum ornamentis, et Wolfardus filius eius missale. [...]' (Hendrik Auwelsz. en zijn zoon Olfert komen beiden nog voor in een oorkonde uit 1448: ibidem, nr. 399 (19 oktober 1448)).
52. *LB*, fol. 58r: 'Item recepi ex parte Grote Claissoen unum psalterium'; ibidem, fol. 58v: 'Item recepi ex parte Gherdruit Ghizebrechts van Utrecht II peters myn III brasd. [...] ad utilitatem librorum.' Het klooster besteedde ook daadwerkelijk geld aan boeken, zoals in 1431 'pro libro Paralepomenon' (*LB*, fol. 55v).
53. *LB*, fol. [0]r: 'Item anno Domini M CCCC XXVI erat dux Burgondie in conventu ista ipso die Sancti Laurencii et propinavit conventui X florenos Bavarie, et uni ex monachis sicut domino Theodrico Minghelen VIII florenos Bavarie, qui dominus Theodricus propinavit eidem duci libellum parvulum de licencia sui superioris [...]. Zie ook Bessem 1995, p. 148-149 en nt. 36 (op p. 154). Broeder Dirk Mingelen stierf op 1 mei 1441 (*LB*, fol. 84r).
54. Den Haag, Nationaal Archief, archief graven van Holland (3.01.01), inv. nr. 1268, Tresoriersrekening 1415-1415, fol. 53v (Van Egmond 2017; met dank aan A.-M.J. van Egmond).
55. Obbema 1996b.
56. Würzburg, Universitätsbibliothek, M. ch. q. 144: *Vitae sanctorum*, e.a., ca. 1479 ('Dit boeck hoert toe die carthusers buten Aemstelredam [...] CVII'); 'Item dit boec hoert toe Gherit Claesz. donaet tot den kartusers buten Amsterdam'; M. ch. q. 145: Gerard Zerbolt van Zutphen, *De spiritualibus ascensionibus*, e.a., 1478-1479 ('Dit boeck hoert toe die carthusers buten Aemstelredam [...] CVI'); M. ch. o. 32: Hendrik Herp, *Spiegel der volcomenheit*, e.a., ca. 1470 (fol. 1v: 'Dit boeck hoert tot den carthusers buten Aemstelredam [...] CXXXIII'). Zie Verschuere 1937; Thurn & Williams-Krapp 1990, p. 139-152; Obbema 1996b; Stoker & Verbeij 1997, nrs. 57-59; Thurn e.a. 2004, p. 50; Dlabáčová 2014, p. 106-115.
57. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 1-17. Zie Carasso-Kok 2004, p. 401.
58. Toulouse, Bibliothèque Municipale, 68; *Catalogue général VII* (1885), p. 32.
59. *LB*, fol. 93r: '[...] frater Cornelius Nicolai Haesemoers kint olim minor, qui fecit professionem apud nos anno 1556 in octobri. Unde conventus retinuit multos bonos libros [...]. Zie Van Eeghen 1989, p. 41-43. Volgens Roose 1980,

- p. 31-32 was hij eerder franciscaan – vandaar *minor* – en stierf hij vermoedelijk al in 1557.
60. De Bont 1903, p. 35.
 61. Scholtens 1937, p. 26.
 62. *Bibliotheca selectissima, sive catalogus librorum*. Te Amsterdam, By Salomon Schouten, Boekverkoper, 1744, p. 38, nr. 349. De tekst 'H. S. in folio', zowel bij De Bont als Scholtens, staat niet in de catalogus.
 63. Washington, DC, Dibner Library, RS79 .H82 1497 quarto: *Ortus sanitatis* [Straatsburg: Johann Prüss, niet na 21 oktober 1497] (Hain-Copinger *8941). Op de titelpagina: 'liber carthusiensium prope Aemstelredam [...] 'CVI'.
 64. *Catalogus van eene aanzienelijke verzameling van Latijnsche, Nederduitsche en eenige weinige Fransche uitmuntend geconditioneerde boeken*. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, [1828], p. 126, nr. 347; exemplaar Den Haag, Koninklijke Bibliotheek [verder: KBH], Verz. Cat. 36039, met namen van kopers en prijzen. Zie voorts: *Catalogue de la bibliothèque de théologie, de M. D.-C. van Voorst et M. J.-J. van Voorst*. Amsterdam 1859, p. 194, nr. 3383.
 65. KBH, 150 F 5: *Psalterium*; [Zwolle: Peter van Os, tussen 1491 en 1492] (Campbell 1461) + Jordanus van Quedlinburg, *Meditationes de vita et passione Christi*; Antwerpen: Gerard Leeu, 1487 (Campbell 1047). Op het dekblad achterin: 'pertinet carthusiensibus prope Amsterdam'. KBH, 150 C 20: *Gemma vocabulorum*; Antwerpen: Thierry Martens, 1494 (Campbell 780). Op het schutblad voorin verso: 'pertinet fratribus carthusiensibus iuxta Aemstelredam'; op het laatste blad verso: 'liber fratrum carthusiensium prope Aemstelredam'. Zie Obbema 1996b, p. 213 nt. 4.
 66. Emden, Johannes a Lasco Bibliothek, Philos. 8° 0495 M: Gualterus Burlaeus, *Libellus de vita et moribus philosophorum et poetarum*; Lovanii: Johannes de Westfalia, [1477-1483] (GW 5788) + *Historia septem sapientium Rome*; [Gouda: Gerard Leeu, 1480 of eerder] (GW 12850) + Michael Francisci de Insulis, *Determinatio de tempore adventus antichristi*; [Arnold Therhoernen, niet voor 1478] (GW 10258) + Andreas de Escobar, *Modus confitendi*; [Parijs: Georg Mittelhuis, ca. 1495-1500] (GW 1826). Voorin de aantekening: 'liber carthusiensium prope Aemstelredam ex donatione domini Lamberti, prioris istius convuenti [...]'. Obbema 1996b, p. 213 nt. 4; Roth 2004, p. 102 nt. 108. Zie voor Fekerdey: Scholtens 1937, p. 60-64.
 67. Londen, British Library, IA. 40749: Isidorus Hispalensis, *De summo bono*; Parisii: Pierre Le Dru voor Jean Petit, 12.III.1499. Met de inscriptie 'Cornelii Laurentii carthusiani anno 1574 Amsterdami 7 calendas octobris'; *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. Part VIII: France, French-speaking Switzerland*. London 1949, p. 191-192.
 68. Scheltema 1856, nt. 14 (op p. 33); Scholtens 1937, p. 26. Uit de context blijkt overigens niet zonder meer dat het om een exemplaar van de Amsterdamse kartuizers gaat.
 69. Chicago, University of Chicago Library, Ms. 686 (Wandel Collection of manuscript fragments), nr. 23; Lievens 1996, p. 133-134. Over de verwerving van

- deze collectie: Biemans 1997, nr. 51-5, p. 422. Met de aantekeningen: 'Liber conventus fratrum carthusiensium prope Aemstelredam', 'liber fratrum carthusiensium iuxta Aemstelredam' en 'Speculum fatuorum I 3.60'.
70. Burgerweeshuis, inv. nrs. 358-359; Scholtens 1937, p. 18.